

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№4 (523)
липень-серпень
2015

Головний науковий редактор:
академік НАН України **В.А.СМОЛІЙ**

Наукова рада:

Любомир Винар (Кент, США), *Андреа Граціозі* (Неаполь, Італія), *Зенон Когут* (Едмонтон, Канада), *В.М.Литвин* (Київ), *С.М.Плохій* (Кембридж, США), *Анджеї Поппе* (Варшава, Польща), *О.О.Рафальський* (Київ), *В.Ф.Репринцев* (Київ), *В.С.Степанков* (Кам'янець-Подільський), *Т.Г.Таїрова-Яковлева* (Санкт-Петербург, Російська Федерація), *П.П.Толочко* (Київ), *Б.М.Флоря* (Москва, Російська Федерація)

Редколегія:

Г.В.Боряк, *В.Ф.Верстюк*, *С.В.Віднянський*, *В.М.Горобець*, *О.І.Гуржій*, *В.М.Даниленко*, *О.М.Донік* (заст. гол. ред., відпов. за вип.), *С.В.Кульчицький*, *О.Є.Лисенко*, *М.Р.Литвин*, *І.К.Патриляк*, *Р.Я.Пиріг*, *О.П.Реєнт* (заст. гол. ред.), *В.М.Ричка* (заст. гол. ред.), *О.С.Рубльов* (заст. гол. ред.), *П.М.Сас*, *В.Ф.Солдатенко*, *В.П.Троцинський*, *О.А.Удод*, *Ю.І.Шаповал*

Наукові редактори:

канд. іст. наук *О.М.Донік*, д-р іст. наук *О.П.Реєнт*,
д-р іст. наук *В.М.Ричка*, д-р іст. наук *О.С.Рубльов*

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту історії України
НАН України, протокол №7 від 25.06.2015 р.

Відповідальний секретар:

В.В.Григор'єв

Редактори:

С.Г.Архипенко
В.В.Григор'єв

Макет і верстка:

А.О.Михайлова

Формат 70x100/16
Гарн. Century Schoolbook
Папір офсет. №1. Друк офсет.
Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк.21
Тираж 450 прим. Зам. №2369
Підписано до друку 26.08.2015 р.
Свідоцтво про державну реєстрацію
КВ №263 видане Держкомвидавком
України 14.12.1993 р.

Електронна версія:

www.history.org.ua

«УІЖ» індексується в міжнародних
наукометричних базах даних:
EBSCO, Slavic Humanities Index, РИНЦ

Віддруковано з оригінал-макета
у ТОВ «ДІА»

Свідоцтво ДК №1149
від 12.12.2002 р.
Адреса: вул. Васильківська, 45, оф. 400
м. Київ, Україна, 03022
Тел./факс: +380 (44) 455-91-52
E-mail: dia_1997@ukr.net

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL

Institute of the History of Ukraine, I.F.Kuras Institute of Political and Ethno-National Research.
Founded in 1957. Published 6 times a year. Editor in-chief V.A.Smoliy. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevs'koho, office 501, Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. +380 (44) 278-52-34, fax +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Адреса редакції: вул. М. Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001
Тел. +380 (44) 278-52-34, факс +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Науковий журнал. Заснований 1957 р. Виходить 6 разів на рік. © Редакція «УІЖ»

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

Білоус Н.О. Луцьке вйтівство в XV–XVII ст.: характеристика інституту та персоналії урядників	4
Станіславський В.В. Ідентифікація українських купців Війська Запорозького у «зовнішній» і «внутрішній» документації російського посольства в Османській імперії (початок XVIII ст.)	23
Глизь Ю.І. Фінансова діяльність Київської міської думи (1871–1914 рр.)	37
Пиріг Р.Я. Діяльність І.Кістяковського в урядах Української Держави (травень – грудень 1918 р.)	59
Левчук Н.М. (Київ, Україна), Боряк Т.Г. (Київ, Україна), Воловина О. (Чапел-Гілл, США), Рудницький О.П. (Київ, Україна), Ковбасюк А.Б. (Київ, Україна). Втрати міського й сільського населення України внаслідок Голодомору в 1932–1934 рр.: нові оцінки	84
Кузьменко Ю.В. (Ніжин). Від партійної дисципліни до політичної кон'юнктури: «перебудова» в рецепції партійно-радянської номенклатури УРСР	113
Мальшина К.В. (Київ, Україна), Сінкевич Є.Г. (Миколаїв, Україна), Перовшек Ю. (Любляна, Словенія). Українська та словенська національні ідеї у XX ст.: порівняльний аналіз	127

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРИОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Куценко Ю.Ю. (Херсон). Постать і спадщина М.Драгоманова в українській історіографії: стереотипи й канон	139
Корольов Г.О. Європейський федераліст, імперіаліст і політичний реаліст: польські історики про Ю.Пілсудського та його східну політику	148

ОСОБИСТОСТІ В ІСТОРІЇ

Смолій В.А., Реєнт О.П. Улюбленець Долі (до 100-річчя від дня народження академіка НАН України, Героя України П.Т.Тронька)	161
---	-----

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧЕВІ ІСТОРІЇ

Якубова Л.Д. Процес українського націєтворення vs імперські практики маргіналізації на Донбасі (XVIII – початок XXI ст.)	173
---	-----

ІСТОРИОГРАФІЧНА КЛАСИКА

Білас Л.-Р.Р. Історія як спокусник (<i>вступна стаття О.В.Яся</i>) ...	189
---	-----

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

Якимович Б. Україна та українці: події далекі і близькі: Вибрані праці (Г.М.Стародубець, Житомир)	209
Карпов В. Становлення та розвиток військової символіки України: 1991–2012 рр. (М.Ф.Дмитрієнко, Я.О.Іщенко)	216
Ассманн А. Нові неприємності з культурою спогадів: Інтервенція (А.Ю.Мартинов)	220

ХРОНІКА

Литвин М.Р. (Львів), Хахула Л.І. (Львів). V наукові читання імені академіка Я.Д.Ісаєвича	225
Матяш І.Б. Новини Українсько-угорської комісії істориків	229
Ковалевська О.О. Ювілейна конференція випускників і викладачів Літньої школи Студій Східної Європи Варшавського університету	232
Бачинська О.А. (Одеса), Кучерук М.С. (Одеса). I Всеукраїнська наукова конференція, присвячена 600-річчю міста «Кочубіїв – Хаджибей – Одеса»	235
Нові надходження до бібліотеки Інституту історії України НАНУ	237

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

До друку приймаються написані спеціально для «Українського історичного журналу» статті, а також історичні документи, рецензії на нові видання, повідомлення про наукові події й заходи. Статті повинні відповідати визначеним ВАК України нормативам (постанова №7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України»).

Обсяг – не більше **30** стор. (1 авт. арк.). Текстовий редактор – не нижче **Microsoft Office 2003**, шриффт – **Times New Roman**, кегль – **14**, міжрядковий інтервал – **1,5**, формат файлу – **.doc**. Якщо при наборі використовувалися нестандартні шрифти («Іжиця», «Litopys New Roman» та ін.), необхідно їх надати (стандартне розташування в ОС Windows: C:/Windows/Fonts).

Текст набирається без переносів слів. Абзацні відступи формуються в матеріалі, а не за допомогою пробілів і табулятора. Таблиці розміщуються в тексті, ілюстрації – в окремих файлах. Посилання виконуються через меню «Вставка» в **автоматичному режимі (!)**.

Автори мають **повідомити**: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, учене звання, місце роботи, посаду, електронну пошту, телефон (робочий, домашній, мобільний), адресу для листування.

У редакцію слід подавати **роздрукований примірник, електронну копію**, а також **УДК, дві анотації** на 5–6 речень (українською й англійською мовами), **два комплекти ключових слів** (не менше 5–6, українською й англійською мовами).

Редакція має право **редагувати й скорочувати** подані матеріали. Неопубліковані статті, а також електронні носії й ілюстрації авторів **не повертаються**.

Матеріали надсилаються поштою на адресу: редакція «УІЖ», оф. 501, вул. М.Грушевського, 4, Київ, Україна, 01001 або на електронну скриньку: **uhj@history.org.ua**

За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор. Редакція публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів.

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 930.1 : 303.446.4

Ю.Ю.КУЦЕНКО*

ПОСТАТЬ І СПАДЩИНА М.ДРАГОМАНОВА В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ: СТЕРЕОТИПИ Й КАНОН

Аналізується формування у драгомановознавстві стереотипів вивчення поста-ті й наукового доробку відомого українського вченого та громадсько-політичного діяча другої половини ХІХ ст. Досліджуються причини, шляхи складання канону драгомановознавства, а також його сутність.

Ключові слова: Драгоманов, українська історіографія, стереотип, канон, драгомановознавство.

Михайло Петрович Драгоманов (1841–1895 рр.) посідає унікальне місце в історії української гуманітаристики. Його історична концепція та політологічна теорія стали синтезом численних європейських наукових і політичних ідей, які він сприйняв передусім під час трирічного перебування у закордонному відрядженні на початку наукової кар'єри. Оригінальне політологічне вчення М.Драгоманова було популярним серед представників політичних партій початку ХХ ст. – від конституційних демократів до українських більшовиків. Це дозволило деяким сучасним історикам та політологам назвати його засновником української політології¹. До того ж політична орієнтація М.Драгоманова залишається невизначеною – ліберал, радикал і т.п.

Потрібно пам'ятати активну позицію М.Драгоманова в українському громадському та культурному житті, а також під час перебування в еміграції. Особливої уваги заслуговують його боротьба проти посилення радикальних

* Куценко Юлія Юріївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та історіографії Херсонського державного університету
E-mail: julik337@gmail.com

¹ Українська державність у ХХ ст.: історико-політологічний аналіз. – К., 1996. – С.6; Вступ до політології: Екскурс в історію правничо-політичної думки. – К., 1998. – С.315, 325; Світова класична думка про державу і право. – К., 1999. – С.332–337; *Потульницький В.А.* Історія української політології (Концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці). – К., 1992. – С.24; *Його ж.* Теорія української політології. – К., 1993. – С.67–68, 71, 81–82; *Хруцький А.* Два українські анархісти: Михайло Драгоманов та Нестор Махно [Електронний ресурс]: <http://www/ditext.com/chrucky/makhno.html>

терористичних організацій народницького руху, підтримка ним створення політичних партій у західноукраїнських землях та ін. Слід згадати і про широке коло дослідницьких зацікавлень М.Драгоманова у царині історії, етнографії, етнології, фольклористики, культурології, літературознавства тощо. Творча спадщина мислителя оцінюється щонайменше у 2000 праць².

Постать і доробок М.Драгоманова спричинили різнопланові рефлексії дослідників, публіцистів, громадських діячів. Учений у них постає «космополітом» та «інтернаціоналістом», «лібералом» і «соціалістом», «конституціоналістом», «федералістом», «поступовцем», «еволюціоністом», «державником» та «анархістом», прихильником протестантизму й «атеїстом». Згадаймо вислів В.Липинського: «Бо єсть в історії не один, а кількох Драгоманових»³. Хоч автор мав на увазі хитання М.Драгоманова поміж різноманітними політичними доктринами, ці слова також влучно характеризують його психологічні особливості та історіографічні образи.

Усе це поклато початок формуванню в українській гуманітаристиці нового напрямку – драгомановознавства. Попри те, що сам цей термін неусталений, згаданий напрям у вітчизняній історичній науці існує й розвивається. Про це свідчить обсяг бібліографії драгомановознавчих праць – понад 1000 позицій, публікація джерел про життя та діяльність мислителя, підготовка й захист кандидатських, докторських дисертацій із драгомановознавчої проблематики.

На перший погляд, дослідники охопили всі найважливіші проблеми: формування наукових і політичних уподобань історика; його навчання та науководослідну діяльність у Київському університеті; громадську просвітницьку роботу у західноукраїнських землях; обставини звільнення з університету та виїзд за кордон; життя, творчість і видавничу діяльність в еміграції; педагогічну та фольклористичну працю в останні роки життя у Софії. Утім окремі питання залишаються. Так, висвітлюючи женецький період життя М.Драгоманова, автори зважають передусім не на наукове чи суспільне значення його діяльності, а на питання напівміфічної співпраці з представниками російського масонства⁴.

Наукова спадщина вченого займає другорядні позиції серед дослідницьких завдань драгомановознавців, бібліографія використовуваних фахівцями його праць не розширюється. Це, безсумнівно, відбивається на розумінні цінності наукового доробку, що особливо стосується антикознавчих і фольклористичних студій, які все ще недостатньо відомі в українській історичній та етнологічній науках. Лише в останні роки ці проблеми стали предметом спеціального розгляду, але все ж це не вплинуло суттєво на загальні тенденції розвитку

² *Круглашов А.* Небезпечний українофіл? Русифікатор? Сепаратист? // *Трибуна*. – 1991. – №9. – С.29; *Пинчук Ю.А.* Драгоманов Михайло Петрович // *Енциклопедія історії України*. – Т.2: Г–Д. – К., 2004. – С.458; *Чернихівський Г.І.* Михайло Драгоманов на Кременеччині // *Прапор перемоги*. – 1971. – 16 вересня. – С.4; *Його ж.* Вперше на Україні: [Респ. конф. у Києві з нагоди 150-річчя від дня народж. М.Драгоманова] // *Там само*. – 1991. – 8 червня. – С.4.

³ *Лисяк-Рудницький І.* Михайло Драгоманов і його місія // *Сучасність*. – 1979. – Ч.3 (219). – С.113.

⁴ Див., напр.: *Антонович М.* М.П.Драгоманов і «Вільне слово» (на базі таємних австрійських документів) // *Український історик*. – 1978. – Ч.4. – С.41–58; *Богучарский В.* Земский союз или Священная дружина? // *Русская мысль*. – 1912. – №9. – С.74–120; *Его же.* По поводу одной исторической справки // *Современник*. – 1913. – №4. – С.261–267; *Ефремов С.* О том, что было и чего не было (по поводу воспоминаний г. Дейча) // *Украинская жизнь*. – 1915. – №10. – С.55–64, №11/12. – С.101–113; *Засулич В.* «Вольное слово» и эмиграция // *Современник*. – 1913. – №6. – С.179–191 та ін.

драгомановознавства⁵. Особливості характеру М.Драгоманова також розглядалися в історіографії. Цей важливий елемент загального образу вченого побіжно згадувався в контексті висвітлення його впливу на тих, кого традиційно називають його учнями й послідовниками – Леся Українка, М.Павлик, І.Франко⁶.

Неослабна увага дослідників до постаті та спадщини М.Драгоманова призвела до цілком передбачуваних наслідків, адже в науковому середовищі відносно перших, знакових осіб часто формуються певні стереотипи сприйняття та вивчення. Іноді це перетворює їх на, так би мовити, «недоторканих», що заважає подальшому розвитку знань і не сприяє повнішому вивченню життя та творчості. На кожному з етапів розвитку драгомановознавства діяли певні чинники, які спричинили «стереотипізацію» вивчення постаті та діяльності М.Драгоманова. Це стало причиною існування стереотипів сприйняття особи, спадщини вченого, а також певного канону драгомановознавчих праць. Тим самим справжня цінність та актуальність його наукового доробку залишається для українства дещо закритими. Аналіз питання формування стереотипів і канону у драгомановознавчій історіографії дозволить зрозуміти проблеми, котрі постали перед сучасними дослідниками, визначити пріоритети подальших студіювань.

Формування у вітчизняній гуманітаристиці стереотипів щодо постаті та спадщини М.Драгоманова на перших етапах було пов'язане з різними факторами. Конструювання власного життя самим істориком стало одним із перших. Саме у своїй автобіографії він уперше висловив думку про власну «немодність» («Для того, щоб мати слухність у майбутності, треба в певні хвилини уміти зважитися стати немодним») ⁷. Теза про «немодного» М.Драгоманова стабільно зустрічається у спеціальних розвідках незалежно від політичної кон'юнктури чи наукових зацікавлень дослідника.

У подальшому процес формування стереотипів зумовлювався глорифікацією постаті М.Драгоманова на некрологічному етапі. Важливим фактором у цьому процесі стало масштабне відзначення у Львові 30-річного ювілею творчої та громадської діяльності мислителя, яке сам він називав панахидою по собі⁸. Некрологічний етап розвитку драгомановознавства став важливим у процесі кристалізації історіографічних образів історика⁹. Оскільки

⁵ Лагодзінський В.В. Антикознавчі студії М.П.Драгоманова: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2014. – 16 с.; Гарнага В. Вплив В.Я.Шульгіна на формування М.П.Драгоманова як дослідника історії стародавнього світу // Каразінські читання (історичні науки): [Тези доп. 63-ї Міжнар. наук. конф., м. Харків, 23 квітня 2010 р.]. – Х., 2010. – С.81–82; Його ж. Антикознавча спадщина Михайла Драгоманова в контексті європейської та української історіографії // Історична наука, історична пам'ять та національна свідомість модерної доби в Україні, Білорусі та Польщі / Упор. В.В.Масненко, Ю.П.Присяжнюк. – Черкаси, 2011. – С.77–81; Його ж. Археологічні дослідження в Римі у XIX ст.: внесок М.П.Драгоманова в історіографію проблеми // Шості Богданівські читання: Мат. Всеукр. наук. конф. – Черкаси, 2011. – С.50–52; Його ж. Концепція всесвітньої історії у творчій спадщині М.П.Драгоманова // Чорноморський літопис. – Вип.3. – Миколаїв, 2011. – С.95–100.

⁶ Див., напр.: Денисюк І.А. Михайло Павлик. – К., 1960. – С.12–22; Забужко О. Notre Dame d'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій. – К., 2007. – С.339–346; Гирич І.Б. М.Грушевський і І.Франко: до історії взаємин // Український історичний журнал. – 2006. – №5 – С.35–67 та ін.

⁷ Драгоманов М. Автобіографія // Самі про себе: Автобіографії видатних українців XIX-го ст. / Ред. Ю. Луцький. – Нью-Йорк, 1989. – С.139.

⁸ Див.: Атанасов П. Неспокійне серце // Жовтень. – 1964. – №5. – С.102.

⁹ Куценко Ю. Некрологічний образ М.Драгоманова як етап формування історіографічних образів вченого // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету

сам М. Драгоманов з об'єктивних причин не міг бути присутнім на заходах у Львові, на його ім'я до Софії було надіслано велику кількість вітальних телеграм і листів. Саме вони закладуть певні стереотипи, що й до сьогодні успішно побутують у драгомановознавчих дослідженнях: вельмишановна людина, що присвятила себе справі визволення власного народу; популяризатор української ідеї в європейському інтелектуальному середовищі; відкрив своїм співвітчизникам шлях до політичної свободи та розвитку, що виведуть Україну на європейський рівень; політичний вигнанець; учитель української молоді; попри нерозуміння громадськості, непохитно стоїть на обраному шляху за гідне майбутнє своєї Батьківщини тощо. Відзначалася також глибина й наукова значущість його досліджень, що є еталоном наукових дослідів для колег і студентів. М. Драгоманов – взірець для багатьох людей не тільки як науковець, викладач та безкомпромісний борець за правду, але і як людина – чесна, принципова, добра. Це – приклад духовного та фізичного страдника, уважного до чужого болю, долі Батьківщини, свого народу й загальнолюдської правди. Він залишив духовний заповіт для своїх нащадків: у жодних умовах не поступатися моральними принципами та понад усе любити свій народ, поєднуючи це з любов'ю до інших народів¹⁰. Подібні висловлювання, що узагальнюють основні історіографічні оцінки постаті та спадщини М. Драгоманова, стали в подальшому чи не обов'язковим елементом переважної більшості драгомановознавчих публікацій, утверджуючи стереотипи в історичній науці.

Під час відзначення згаданого ювілею було закладено ще один характерний стереотип – використання на адресу М. Драгоманова красномовних вербальних характеристик. Так, уже на некрологічному етапі з'явилася одна з найбільш усталених в українській історіографії, що й досі залишається в активному арсеналі драгомановознавства – «апостол правди і науки» (з листа-привітання краківських академіків-радикалів)¹¹. Згодом з'являлися нові характеристики, причому вони не витісняли попередні, а доповнювали наявний термінологічний інструментарій.

Одним із перших до цього долучився послідовник М. Драгоманова та його найближчий учень – М. Павлик, котрий активно послуговувався такими визначеннями: «ідеал науковості», «більше вчений, ніж політик», «борець за щастя народу», «українець, не зрозумілий іншими»¹². До цих характеристик із часом додалися: «апостол правди і науки» (С. Єфремов), «джерело світла та великий вчитель» (О. Луначарський), «творець історії» (Ф. Рудницький), «український Герцен» (Б. Кістяківський)¹³. У період Української революції 1917–1921 рр. з'явилися: «вчитель українства та провидець майбутнього» (І. Свенціцький); «сумління нації, вчений світового рівня з невеликою кількістю наукових

імені Володимира Гнатюка: Серія: Історія. – Вип. 2. – Ч. 2. – Тернопіль, 2013. – С. 126–130.

¹⁰ М. П. Драгоманов: 1841–1895: Сто юбилей, смерть, автобіографія і спис творів / Зладив і видав М. Павлик. – Л., 1896. – С. 3–130, 162–195.

¹¹ Там само. – С. 3.

¹² Павлик М. М. Драгоманов як політик. – Л., 1911. – С. 6, 39; *Його ж. Пам'яті М. Драгоманова*. – Чернівці, 1902. – С. 3, 22, 34, 38.

¹³ Єфремов С. Апостол правди і науки // Рада. – 1908. – № 131. – С. 1–3; Луначарський А. Шевченко і Драгоманів // Дзвін. – 1914. – Кн. III. – С. 148; Рудницький Ф. М. Драгоманов // Житє. – 1914. – Вип. 2. – С. 34–41; Кістяковський Б. М. П. Драгоманов по его письмам // Русская мысль. – 1911. – Кн. 9. – С. 137; Кістяківський Б. Вибране. – К., 1996. – С. 279.

праць», «антихрист критики, але з великою любов'ю до людей» (автори збірки «Пам'яті М.Драгоманова»); «творець історії», «український Герцен», «євангелійський камінь сучасної України», «будитель України» (Я.Довбищенко); «правдолюб й українофіл», «пропагатор України в Європі», «невтомний борець за українську справу», «геній України» (С.Русова); «велетен духу» (М.Галушинський)¹⁴. Представники критичної традиції висвітлення постаті та спадщини М.Драгоманова також доповнили інструментарій драгомановознавства доволі показовими визначеннями: «письменник з репутацією вченого», «самозваний представник українського соціалізму», «літературний Нарцис», «удаваний охоронець чистоти соціалізму», «Іуда», «фальсифікатор, наклепник, спотворювач» (В.Черкезов)¹⁵. Від російських революціонерів за емоційністю не відставали представники оунівської еміграції: «шайтан», «софійський Мефісто», «найнятий адвокат диявола» (М.Мухін); «Гав-Гав Драгоманов», «пророк з Гадячого й Женеви», «Сусанін для України», «червоний Мефісто з гострими чортячими московськими рогами над українською маскою» (К.Подольнин); «покійник, якому не дають вмерти» (Р.Бжеський)¹⁶. Використання як хвалебних, так і зневажливих характеристик надавало студіям зайвої емоційності, подеколи відволікаючи навіть від основного змісту.

Характеристики М.Драгоманова у працях В.Леніна – ще один стійкий стереотип, закладений уже в радянський період. Деякі сучасні дослідники користуються усталеним кліше про те, що ленінська критика драгоманівського погляду на вирішення національного питання визначила розвиток драгомановознавства в радянській історичній науці¹⁷. Позитивно оцінюючи думки М.Драгоманова з приводу земств, В.Ленін уважав, що національне питання він розглянув несистемно та навіть вніс плутанину у спробі його роз'яснення. Саме по суті цієї проблеми В.Ленін назвав М.Драгоманова «націоналістичним міщанином»¹⁸. Історіографічна ситуація в радянському драгомановознавстві засвідчує, що насправді ця критика суттєво не позначалася на кількості (нараховується більше сотні драгомановознавчих студій радянського періоду), формах і змісті спеціальних розвідок. Це підтверджується працями, присвяченими цій проблемі. Тим більше, що їх за радянські часи вийшло небагато, а посилання на В.Леніна не надто численні. Акцентуючи на суперечливості та невитриманості світоглядної позиції М.Драгоманова, радянські дослідники не

¹⁴ *Свенціцький І.* Драгоманов і Галичане. – Л., 1922. – С.5, 7; *Пам'яті М.Драгоманова: 1895–1920.* – Х., 1920. – С.29–30, 33–34; *Довбищенко Я. М.П.* Драгоманов. – Х., 1918. – С.3–4, 7; *Русова С.* М.Драгоманів: 1841–1895. – К., 1918. – С.5, 24, 44–45; *Галушинський М.* М.Драгоманов – ідеолог нової України. – Л., 1921. – С.6.

¹⁵ *Черкезов В.* Драгоманов из Гадяча в борьбе с русскими социалистами. – Женева, 1881. – С.5, 19, 30, 34, 40.

¹⁶ *Мухін М.* Иван Франко як критик Драгоманова // *Визвольний шлях* (Лондон). – 1956. – №8. – С.885; *Його ж.* В путях шайтана // Там само. – 1960. – №9; *Його ж.* Драгоманов без маски // Там само. – 1962. – №3. – С.268; *Подольнин К.* З минулих літ // Там само. – 1953. – №12. – С.28; 1954. – №1. – С.103; *Бжеський Р.* Покійник, якому не дають вмерти. – [Б.м.], 1946. – 71 с.

¹⁷ *Шудря М.* Українець із ленінським тавром націонал-міщанина // *Молодь України.* – 1994. – 26 липня. – С.3; 28 липня. – С.4.

¹⁸ *Ленін В.И.* Критические заметки по национальному вопросу // *Его же.* Полное собрание сочинений в 50-ти т. – Изд. 5-е. – Т.24. – Москва, 1969. – С.144.

вважали критику її В.Леніним безапеляційною¹⁹. У Центральному державному історичному архіві України у Львові зберігається лист сина М.Драгоманова Світозара до академіка К.Студинського, в якому висловлювалося прохання захистити пам'ять батька від спотворень і фальсифікацій. Як приклад автор наводив твори М.Мухіна й Д.Донцова та вважав подібну ситуацію в радянській науці неприпустимою, адже це зближувало радянських авторів із ретроградною позицією націоналістів, при тому, що В.Ленін цілком позитивно оцінив діяльність його батька²⁰. Тож можна стверджувати, що даний стереотип невідповідний реальній історіографічній ситуації в радянському драгомановознавстві. Утім він і надалі побутує у працях.

Неможливо оминати увагою стереотип, закладений зарубіжними українськими дослідниками, котрий стосується впливу політичної концепції М.Драгоманова на історичні події в українських землях 1917–1921 рр. Політичні невдачі Центральної Ради, державницьких теорій П.Скоропадського й С.Петлюри спотворили не тільки перспективи майбутнього України, але й змусили шукати винних у цих поразках. Саме вплив ідей М.Драгоманова став фатальним для визвольних змагань українців. Намагання тогочасних політиків утілити у життя його політичну теорію призвели до поразки національного руху й перемоги більшовиків. Некритичне ставлення М.Грушевського до концепції М.Драгоманова, нерозуміння її справжньої політичної орієнтації стали причиною краху незалежності²¹. Проте, попри твердження про нібито визначальний вплив політичної теорії М.Драгоманова, його відповідальність за поразку тощо, більшість дослідників у цілому не погоджується з ними²². О.Салтовський наводив слова О.Лотоцького: «Молодь 80-х та 90-х років дивилася на Драгоманова як на учителя, пророка, вождя, [...] драгоманівство було

¹⁹ *Сарбей В.Г.* Антицарська публіцистика М.Драгоманова і ставлення до неї основоположників марксизму-ленінізму // Український історичний журнал. – 1966. – №9. – С.23–35; *Його ж.* Про вираз «внутрішні турки» у В.І.Леніна // Радянське літературознавство. – 1967. – №8. – С.81–83; *Его же.* К вопросу об отношении В.И.Ленина к публицистике М.П.Драгоманова // Революционное и общественное движение в России XIX в. – Воронеж, 1968. – С.58–59; *Романченко І.* В.І.Ленін про М.П.Драгоманова // Жовтень. – 1969. – №4. – С.90–94; *Дьяков В.А.* В.И.Ленин об освободительном движении в Польше и его оценке М.Драгомановым // Ленин и Польша: Проблемы, контакты, отклики. – Москва, 1970. – С.67–110; *Чернишов А.* Проти вульгаризаторського спрощення і схематизму // Вітчизна. – 1956. – №11. – С.155–157; Ленінська теоретична спадщина в українській радянській історіографії. – К., 1969. – С.89–91.

²⁰ Див.: Центральний державний історичний архів України, м. Львів. – Ф.362. – Оп.1. – Спр.288. – Арх.9–10.

²¹ *Чехович К.* Шкідливі думки М.Драгоманова. – Перемишль, 1938. – С.5, 21; *Донцов Д.* Підстави нашої політики. – Відень, 1921. – С.143; *Бжеський Р.* Покійник, якому не дають вмерти. – С.42, 64–70; *Мухін М.* В пугах шайтана // Визвольний шлях. – 1960. – №10. – С.1143–1154; 1960. – №11. – С.1204–1218; *Антонович М.* [Рец.]: Hornowa E. Problemy polskie w twórczości Michała Drahomanova, Wrocław, 1978, 195 s. // Український історик. – 1979. – №1/4. – С.150; *Климишин М.* Шевченко і Драгоманів і їхній вплив на події в Україні в 1917–1920 рр. // Визвольний шлях. – 1989. – №12. – С.1459, 1463; *Салтовський О.І.* Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку ХХ ст.) [Електронний ресурс]: litopys.org.ua/salto/salt08.htm

²² *Андрусак Т.Г.* Шлях до свободи (М.Драгоманов про права людини). – Л., 1998. – С.94–99; *Сарбей В.Г.* До поглядів М.П.Драгоманова на національне питання // Український історичний журнал. – 1991. – №9. – С.61; *Комзюк Л.Т.* Драгоманівська конституційно-правова концепція політичної самостійності України і ХХ ст.: Автореф. дис. ... канд. юр. наук. – Х., 1998. – С.19–20; *Хорковський Р.* Основні ідеї Драгоманова, Липинського, Донцова і Липи // Юрій Липа: голос доби і приклад чину. – Л., 2001. – С.363.

її катехізисом. Але молодь дальшого покоління вже переросла Драгоманова, його поклони перед московськими богами [...] вже не викликали співчуття серед новітньої молоді»²³.

Один із найбільш усталених у драгомановознавстві стереотипів – про кількість праць історика й мислителя. Уже згадувалося про 2000 студій, що їх деякі дослідники визначають саме як наукові²⁴. Утім на сьогодні подібні твердження не підкріплено бібліографічно. Наявні переліки є радше не бібліографіями праць М.Драгоманова, а бібліографіями публікацій його робіт²⁵. У складеному М.Павликом під час видання ювілейної збірки 1896 р. реєстрі нараховується всього 367 позицій. До того ж сам автор наголошував, що він далеко неповний і подеколи неточний²⁶. У бібліографії М.Мороза на 1895 р. налічувалося вже 476 позиції, які у цілому повторюються в бібліографії 2011 р.²⁷

Складання канону драгомановознавства пов'язано насамперед із кристалізацією в гуманітаристиці кінця XIX – початку XX ст. певної кількості історіографічних традицій: апологетичної М.Павлика, критичної І.Франка, позитивно-нейтральної Лесі Українки, різко негативної, закладеної російськими революціонерами та продовженої в розвідках зарубіжних українських дослідників. Аналіз драгомановознавчих публікацій засвідчує, що основною за проблематикою та стилем праць стала позитивно-нейтральна традиція. Сутність її полягає в нейтральності формулювань, наявності критики, перевазі аналізу над емоціями, спробі аргументувати висновки не гаслами, а студіями й епістолярієм самого М.Драгоманова. Фактично канон драгомановознавчих праць заклала невелика, але комплексна розвідка С.Русової, котра вийшла друком у революційний період, коли ім'я М.Драгоманова набуло особливого значення²⁸. Ця публікація не претендувала на статус наукової: своїм завданням її авторка традиційно визначила ознайомлення широкого загалу зі спадщиною історика, не заглиблюючись в його політичну філософію чи аналіз наукових досліджень. У подальшому не тільки розвідки популярного характеру, але й наукові дослідження в переважній більшості повторювали схему С.Русової:

1. Стандартний виклад матеріалу. Як правило, подається біографія з більшою або меншою деталізацією в контексті доби та акцентуванням на знакових подіях. Серед останніх найчастіше акцентувалося цькування М.Драгоманова в університеті перед звільненням, обставини самого звільнення, період перебування в еміграції, останні роки життя у Софії. Деталізація як правило залежала не стільки від предмета конкретного дослідження, як від його рівня – монографія, стаття чи публікація популярного характеру.

2. Мету студії обумовлювала насамперед необхідність ознайомлення широкого загалу з особою та науковим і публіцистичним доробком М.Драгоманова.

²³ Салтовський О.І. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку XX ст.) [Електронний ресурс]: litopys.org.ua/salto/salt08.htm

²⁴ Пінчук Ю.А. Драгоманов Михайло Петрович. – С.458.

²⁵ Михайло Петрович Драгоманов: Бібліографічний покажчик видань творів та критичної літератури / Укл. М.О.Мороз [Електронний ресурс]: <http://www.ditext.com/moroz/>; Відомий-невідомий Михайло Драгоманов. – К., 2011. – С.218–272.

²⁶ М.П.Драгоманов: 1841–1895: Єго юбілей, смерть, автобіографія і спис творів. – С.І–XXXIV.

²⁷ Див. прим.25.

²⁸ Русова С. М. Драгоманів: 1841–1895. – К., 1918. – 45 с.

3. Ефект своєрідної відстороненості при викладі матеріалу, намагання відійти від навішування ярликів та партійної ідеології. Натомість доволі часто використовувалися вербальні характеристики, притаманні раннім етапам розвитку драгомановознавства.

4. В абсолютній більшості студій увагу зосереджено на політичній концепції мислителя.

5. Відсутність різко критичних відгуків. Указування на вади світогляду чи діяльності М.Драгоманова не мало за мету засудити. Дослідники наголошували на тому, що все помилкове у спадщині вченого залишилося в минулому, а сучасність має справу лише з тими ідеями, що витримали перевірку часом.

6. Продовжує спостерігатися деяка невизначеність використовуваної авторами термінології («соціалізм», «атеїзм», «федералізм» М.Драгоманова).

7. Кількість праць вченого, що їх дослідники брали для аналізу, залишалася традиційною (приблизно 20 із заявлених 2000). Причому під час розгляду політичної концепції мислителя недостатньо залучаються його публікації в періодичних виданнях.

Робилися спроби подолати стереотипність у драгомановознавчій тематиці. У радянській історіографії до традиційних проблем додавалися нові: М.Драгоманов і Болгарія; М.Драгоманов та Польща; спеціальне дослідження женецького періоду життя; літературознавчі студії; М.Драгоманов і В.Ленін; шевченкознавчі студії дослідника; відтворення основ його історіософії²⁹. Сучасна українська історіографія не стоїть осторонь процесу подолання стереотипів у драгомановознавстві. Додаються нові теми (наприклад антикознавство та педагогічна проблематика), видаються архівні матеріали, проводиться робота з опублікування маловідомих праць історика. На сучасному етапі у драгомановознавстві існують такі проблеми:

1. Фактологічний, описовий характер частини студій.
2. Перехід висновків з однієї праці до іншої.
3. Подальша «забронзовілість» постаті М.Драгоманова.

4. Абсолютне переважає у сучасних спеціальних студіях позитивних оцінок персони та діяльності відомого історика й мислителя, що істотно перешкоджає процесу подолання стереотипів. Проти цього ще на початку 1990-х рр. застерігав Я.Дашкевич, наголошуючи, що оцінки спадщини М.Драгоманова в історіографії ґрунтуються не на детальному аналізі його творчості, а на принципі: «Якщо наш – отже позитивний»³⁰.

Для подолання проблеми канонів і стереотипів щодо М.Драгоманова та його творчості потрібно вирішити ряд питань. По-перше, складання нової повної бібліографії та чітке визначення щодо того, які праці М.Драгоманова слід уважати науковими, а які віднести до публіцистичних. По-друге, розширення усталеного

²⁹ Див., напр.: Романченко І. М. Драгоманов у Болгарії // Жовтень. – 1958. – №5. – С.145–151; Його ж. В.І.Ленін про М.П.Драгоманова // Там само. – 1969. – №4. – С.90–94; Дьяков В.А. В.И.Ленин об освободительном движении в Польше и его оценке М.Драгомановым // Ленин и Польша: Проблемы, контакты, отклики. – Москва, 1970. – С.67–110; Сарбей В.Г. К вопросу об отношении В.И.Ленина к публицистике М.П.Драгоманова // Революционное и общественное движение в России XIX в. – Воронеж, 1968. – С.58–59 та ін.

³⁰ Дашкевич Я. Драгоманов і Закарпаття // Ратуша (Львів). – 1991. – 2–3 жовтня. – С.4.

кола робіт історика, що традиційно піддаються аналізу у драгомановознавчих студіях. По-третє, подальше поглиблення вивчення традиційної проблематики. По-четверте, більш детальний аналіз ранніх розвідок, особливо з античної та фольклористичної тематик, із метою визначення їх наукової цінності на момент написання та з урахуванням сучасних досягнень історичної науки. По-п'яте, остаточне з'ясування проблем, пов'язаних із взаємовідносинами М.Драгоманова з тими, кого традиційно вважають його учнями (І.Франко, М.Павлик, О.Терлецький та ін.), а також із російськими масонами й видавничою роботою у часопису «Вольное слово», визначення його справжнього місця в українському громадсько-політичному житті та впливу драгомановських ідей на подальший суспільний розвиток. На часі складання інтелектуальної біографії М.Драгоманова.

Процес складання стереотипів і канону драгомановознавства був цілком логічним та природним, надто зважаючи на масштаб постаті. Оформлення стереотипів сприйняття М.Драгоманова, канону відповідних праць знайшло свій вираз у формі, проблематиці студій, використовуваних у них вербальних характеристиках, кристалізації кліше щодо постаті, діяльності, спадщини історика й мислителя. Подальше їх усталення в українській історіографії було пов'язане з доволі пасивною позицією насамперед радянських драгомановознавців у царині публікації праць ученого. Як результат – вони ставали бібліографічною рідкістю, а їхня сутність – невідомою для широкого загалу. Свій внесок у процес складання стереотипів щодо М.Драгоманова зробили автори популяризаторських розвідок із притаманною їм емоційністю, браком комплексного підходу, нехтуванням правилами наукових досліджень та ін. Тож за формою деякі драгомановознавчі студії поступово набували агіографічних рис. Відсутність критичності при висвітленні біографії, наукової та педагогічної діяльності, суспільно-політичної концепції історика, мислителя, громадсько-політичного діяча стає перепорою для подальшого розвитку драгомановознавства. До вітчизняних драгомановознавчих студій потрібно більш широко залучати розробки зарубіжних, зокрема російських, дослідників, адже, розглядаючи національне питання в Російській імперії ХІХ – початку ХХ ст., вони звертаються до спадщини М.Драгоманова, відносячи його до «українофілів»³¹. Таким чином, подолання наявних проблем відкриває для драгомановознавства подальші перспективи більш ґрунтовного й повного опрацювання відповідної проблематики.

³¹ Дмитриев М. Этнонациональные отношения русских и украинцев в свете новейших исследований [Електронний ресурс]: <http://www.ukrhistory.narod.ru/texts/dmitriev-1.htm>; Миллер А.И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина ХІХ в.) [Електронний ресурс]: www.twirpx.com/file/30921; Михутина И.В. Украинский вопрос в России (конец ХІХ – начало ХХ в.). – Москва, 2003. – 288 с.

This article analyzes the formation of stereotypes in Drahomanov study figures and scientific heritage of famous Ukrainian scientist and public figure of the second half 19 century. Investigates the causes, by means of a canon of Drahomanov study and its essence.

Keywords: Drahomanov, Ukrainian historiography, stereotype, canon Drahomanov study.

